

2. ԱԶԳԱՅԻՆ-ՊԱՀՊԱՆՈՂԱԿԱՆ ՀՈՍԱՆՔ

Այս հոսանքի դեմ իր պայքարը դյուրացնելու մտայնությամբ լիբերալ հրապարակախոսությունը նրան համառորեն ներկայացնում էր «կղերա-պահ-պանողականության» պիտակով: Պարզունակացնելով հակառակ հոսանքների դեմ իրենց հայացքների պաշտպանության գործը, լիբերալները գիտակցաբար անտեսում էին ազգային-պահպանողականների դիրքավորման ինքնուրույնությունն ու առանձնահատկությունները:

Եթե կղերա-աղայական ռեակցիան ազգի գոյության միակ հենարանն էր համարում հայադավան եկեղեցին, ապա ազգային-պահպանողականների համար գերագույն հեղինակությունը ոչ թե հայադավան եկեղեցին էր, այլ նրան իր գոյության պատվարներից մեկը դարձնող ազգը: Չնույնացնելով ազգի հետ, եկեղեցին հանդես էր գալիս նրանց մոտ որպես ազգը միազդող, այն պահող գործոններից մեկը, բայց ոչ միակը: Եթե, օրինակ, կղերա-աղայական հոսանքի գաղափարախոս Առաքել Արարատյանը գրում էր, թե գրաբար լեզուն ու կրոնն են ազգության սյուները¹⁷, ազգային-պահպանողական գաղափարախոս Մարկոս Աղաբեկյանը եկեղեցուց դատ ազգության բարոյական շաղկապ էր համարում ոչ թե գրաբարը, այլ ազգային կենդանի լեզուն: Լնդսմին ազգային լեզուն և զրականությունը, ազգային պատմությունը, ավանդություններն ու բարքերը և, վերջապես, մանուկների ազգային ուսումնառությունն ու դաստիարակությունը—սրանք էին նրա համար այն գործոնները, որոնք եկեղեցու, նրա դավանության հետ մեկտեղ երաշխիք էին նկատվում ազգի կենդանությանը¹⁸:

Ազգային-պահպանողական այն մտայնությունը, որ ստեղծվել էր Անդրկովկասում՝ Արևելյան Հայաստանը Ռուսաստանին միացնելուց հետո, սրվում էր հիմնականում այն դժգոհություններից, որոնք ծավալվում էին Կովկասում և մասնավորապես կովկասահայ միջավայրում՝ ցարիզմի գաղութային քաղաքականության շուրջը: Վտանգված համարելով ազգի ու եկեղեցու գոյությունը Ռուսաստանում՝ նրանք յուրովի ընդդիմակալում են ցարիզմին, նրա գաղութային քաղաքականությանը Կովկասում:

Արևելահայ ազգային-պահպանողականները իրենց սոցիալ-տնտեսական շահախնդրություններով դրսևորում էին այն անբավականությունը, որ սրվում էր կովկասահայ առևտրական բուրժուազիայի միջավայրում Ռուսաստանի արդյունաբերական ապրանքների կովկասյան ներմուծումը հովանավորող ցարիզմի մաքսային քաղաքականությունից: 1846 թ. ի վեր շեշտակիորեն կրճատվեց արևմտաեվրոպական ապրանքների ներմուծումը, հարվածի տակ ղնելով արտասահմանյան շուկաների հետ կապված և կովկասյան տրանզիտով շահագրգռված հայ առևտրականների շահերը: Կովկասահայ առևտրական բուրժուազիան ավելի շատ զբաղված էր արտասահմանյան ապրանքները Կովկասի, Պարսկաստանի կամ Թուրքիայի շուկաներում վաճառելու գործով, քան ռուսական կապիտալիզմի մենատիրությանը նպաստող ցա-

17 Առ. Արաբաեան, Դիմագրավ ընդդեմ սատան յարուցելու ամենապատուական նախա-մայր լեզուիս Հայոց, ի Տփլիս, 1858, էջ 8:

18 «Կոռմիկ», 1860, էջ 925:

րական քաղաքականությունը: Ազգային-պահպանողականները տրտնջում էին ցարական գաղութային քաղաքականության դեմ, պաշտպանում տեղական հայ առևտրականների շահերը, դաշնակիցներ որոնում արդյունաբերողների ապրանքների ներմուծումից տուժող տեղական մանր արտադրողների միջավայրում, պաշտպանության տակ առնում գյուղի ու քաղաքի մանր գործատերերին ու ապրանքավաճառողներին: Իրենց հերթին վերջիններս հաճախ ձեռք էին մեկնում նրանց, հանգամանք, որ դեռ հիմք չի տալիս ազգային-պահպանողականներին արևելահայ մանր արտադրողների կամ արևելահայ գյուղական ու քաղքենի ղեմավարության հետևողական արտահայտիչներ համարելու: Այս առումով ուշագրավ է վրաց առաջավոր գործիչ Ն. Նիկոլաձեի 1865 թ. Գերցենի «Колокол»-ում տպագրված հոդվածը, ուր նա, նկարագրելով Թիֆլիսի համքարների ելույթը, գրում էր. «Թիֆլիսի քաղաքային աշխատավոր բնակչությունը (рабочее население) ձեռք է տվել մոքալաքներին, որպեսզի համատեղ դիմադրեն ռուս կառավարությանը... Մարդիկ, որոնք ոչ մի գաղափար չունեն կուսակցությունների պրակտիկայի մասին, այն ժամանակ քայլեցին «ընդհանուր թշնամու» դեմ, ձեռք-ձեռքի տված, մոռանալով, որ երեկ մոքալաքը կողոպտում էր այսօրվա իր զինակից մշակին և որ վաղը պիտի կրկնվի նույն պատմությունը»¹⁹:

Այստեղ Նիկոլաձեն նկատի ունի 1865 թ. հուլիսի 27-ին Թիֆլիսի քաղաքային վարչության դեմ տեղի ունեցած այն ապստամբությունը, որի հրահրման գործում քաղաքագլուխ Գալուստ Շերմազանյանը ամբաստանում էր Պ. Շանշյանին, Պ. Սիմեոնյանին, դ-ր Ռոտինյանին, Գաբրիել Խատիսյանին, Համբ. էնֆիաշյանին և Գր. Իզմիրովին, որոնց մեծ մասը հայ ազգային-պահպանողականների ղեկավարներն էին: Այս շարժումը հիմնականում ուղղված էր ցարիզմի գաղութային քաղաքականության դեմ, որի գործիքն էր քաղաքային վարչությունը²⁰:

Հայ ազգային-պահպանողականների ղեկավարները՝ Պ. Շանշյանը և Գ. Ախվերդյանը, պաշտպանում էին տեղական առևտրի ու արդյունաբերության ընթացիկ շահերը և մեծապես ընդառաջում հնօրյա համքարությունների պահանջներին: Նրանք նշում էին երկրի բնակչության վրա ծանրացող հարկերն ու թանկությունը, մանր արհեստավորների քայքայումը, նրանց աճող խրջվառությունը²¹:

Ցարիզմի կովկասյան իշխանավորներին Շանշյանն առաջարկում էր օգնել Անդրկովկասի տեղական առևտրի ու արդյունաբերության զարգացմանը, հոգ տանել մանավանդ Կասպից և Սև ծովերի հետ միացող առևտրական ճանապարհների կարգավորմանը և նպաստել Նրևանի նահանգի երկրագործությունը, բարելավել Արարատյան դաշտի ոռոգման գործը և տեղական ճանապարհները, որով, ըստ նրա, կվճռվեր նաև Թիֆլիսի համքարություններին հուլող խնդիրներից մեկը՝ էժան հացի մատակարարումը:

Քննադատելով «կապիտալիստներին»՝ Ախվերդյանը փաստապես հա-

19 «Исторические записки», 1940, № 8, էջ 223:

20 Գրականության և արվեստի թանգարան, Ներսես Աբելյանի արխիվ, գործ 26, թ. 11 և հետ:

21 П. Шанишев, Два слова об амкарах, Тифлис, 1857, стр. 32.

կադրվում էր միայն ցարական գաղութարարների կողմից մենաշնորհված այն դրամատիկներին, որոնք «հանուն ազատ արդյունագործության» արգելափակում էին տեղական արդյունագործության զարգացման ուղիները և սահանջում տեղական ձեռնարկություններին պաշտպան կանգնած առևտրա-արդյունագործական համաքառությունների լիկվիդացումը: Ընդամիս Ախվերդյանը համաքառությունները չէր դիտում որպես մեկընդմիշտ ստեղծված և որևէ փոփոխությունների չենթարկվող կազմակերպություններ: Նա հայտնում էր սոսկ այն համոզմունքը, որ համաքառությունների «հանկարծական ոչնչացումը», առանց դրանք հանրօգուտ և «ժողովրդի հասկացություններին ու կարիքներին համապատասխանող այլ կազմակերպություններով փոխարինելու, քաղաքաբնակչության մեծ մասի համար անժամանակ բան կլինի և կառաջացնի ավելի շատ շարիքներ, քան այն, ինչ որ անհիմն կերպով նրանց վերագրվում են»²²:

Մասսայական թշվառություններն ու ոճիրները կանխող համաքառությունների կազմակերպված փոխօգնությունը տեղական առևտրի և արդյունաբերության զորեղ հենարանն էր համարում նաև Պ. Շանշյանը²³, Բայց դարձյալ սխալ կլինի հետևեցնել, թե դրանով նա սկզբունքորեն ժխտում էր կապիտալիզմը: Շանշյանը մեծարում էր Ադամ Սմիթի բուրժուական տնտեսագիտության դասական ուսմունքը, դրվատում մասնավոր սեփականության և «ազատ աշխատանքի» բուրժուական իրավունքը՝ որպես զարգացող առևտրի և արդյունաբերության առաջին պայման և փառաբանում մանչեստրականության հռչակած նախաձեռնումների սկզբունքը՝ որպես առևտուրն ու արդյունաբերությունը շարժող ու կանոնավորող ուժ: Նրա կարծիքով համաքառությունն այլ բան չէ, քան բուրժուական սկզբունքով ղեկավարվող «առևտրական և արդյունագործական դասակարգ»: Շանշյանը համոզված էր, որ քաղաքակիրթ ժողովուրդների մոտ միայն անձնական շահը կարող է հասցնել զարգացման՝ կազմելով «առևտրական և արհեստագործական ընկերություններ»²⁴:

Շանշյանը գտնում էր, որ առանց համաքառության Թիֆլիսի նահանգում չէր լինի ոչ արդյունագործություն, ոչ երկրագործություն, կպակասեր աշխատանքը շարժող գլխավոր ուժը՝ փողը²⁵:

Համաքառների օգտին ունեցած իրենց ելույթներով Ախվերդյանը և Շանշյանը հակադրվում էին քաղաքական իշխող այն ուղեգծին, որով ռուս և եվրոպական արդյունաբերողների ձեռքն էր տրվում Կովկասի շուկան:

Միայն ցարիզմի տնտեսական քաղաքականությունը չէ, որ քննադատում էին ազգային-պահպանողականները, նրանք մերկացնում էին նաև Անդրկովկասում սահմանված գաղութատիրական ուժի մը:

Իր հիշողություններում Ղ. Աղայանը Ախվերդյանին բնութագրում է որպես լուսամիտ մի անձնավորություն: Աղայանը բերում է նրա խոսքերը. «Մենք մեր աչքով տեսնում ենք, թե հայերենն ու վրացերենը ինչպես են դուրս մղվում մեր տգետ կանանց բերաններից, մեր տներից: Այսքանը բավական

22 Ю. Ф. Ахвердов, Тифлиссские амкары, Тифлис, 1883, Заключение.

23 Տե՛ս Шакишев, Два слова об амкарах.

24 Նույն տեղում:

25 Նույն տեղում, էջ 22 և հետև.

է, որ մեր մեջ նախանձ զարթի պատվասիրության և ազգասիրության զգացման ու սկսենք դրա առաջին առնել աղջկանց դպրոցներ բանալով, թատրոն հիմնելով, գրականությունը ճոխացնելով, վերջապես ուրիշ ազգերին մեզ օրինակ առնելով, նրանց վարմունքը մեզ համար խոսակցության նյութ չի ներկայում: Պետք է հետաքրքրվենք ու իմանանք, թե որպիսի՞ ճանապարհ ունեն մեր վիճակում եղող եվրոպական ազգերը, այն ազգերը, որոնք մեռած տեղից գլուխ են բարձրացրել և ազգայնապես ապրելու իրավունք են հայտնում: Նրանք այսօր առաջ են գնում ոչ թե մեզ նման կուրորեն, այլ գիտակցաբար, մի նախամտածված և նախագծված ուղղությամբ և շատ չի քաշիլ, այդ ազգերը կանցնեն առաջնակարգ զորեղ ազգերի կարգը՝ իրենց զարգացումով ու դիրքով²⁶:

Առաջ քաշելով «ազատ դպրոցի» հայացքները, Շանշյանը դրանց հակադրում էր «սոցիալական» (սոցիալիստական) — խմբ. դպրոցին, որի սկզբունքն ընդունելի չէր համարում օրինավոր կառավարության համար: Նա գտնում էր, որ վերանորոգությունն ամեն բանի մեջ պետք է լինի «խաղաղ և օրինավոր ճանապարհով»²⁷:

Շանշյանի նացիոնալ-սեպարատիզմն իսկ «խաղաղասիրական» էր իր բնույթով: Հայերին նա չէր ըմբոստացնում ցարիզմի դեմ, գտնելով որ «հայերը, դժբախտաբար, անընդունակ են ապստամբելու»²⁸: Խոսելով իտալական ապստամբության մասին, նա գտնում էր, որ Իտալիան ազատություն ստացավ՝ «փախչելով անդունդ գլորող հանկարծահաս պատրիշ ապստամբությունից և հավատարիմ ժառանգորդ մնալով կոմս Քավուրի երկու ամենամեծ ավանդին»՝ ֆրանսիական դաշնակցությանը և անկախ ազատությանը²⁹: Մնալով «բարի քրիստոնյա», Շանշյանը հրահանգում էր. «Զբաղվորվենք հիշելու համար անիրավ միջոցներու չդիմել և միշտ նախապատիվ համարել աղքատությունն անիրավությունն»³⁰: Նա հանգում էր նույնիսկ այն մըտքին, թե ամեն մի փոփոխություն ի շարեն է և վերջիվերջո կարող է տանել ազգը դեպի կործանում: Նման մտավախությունով բռնված, նա դիմադրում է նույնիսկ ազգի լուսավորության գործը կղերից ժողովրդին փոխանցելու լիբերալ լուսավորիչների պահանջին³¹:

Ռուս արդյունաբերական բուրժուազիային հովանավորող ցարական գաղութարարներին դիմադրելով, 1860—1863 թթ. ազգային-պահպանողական օրգան «Կոռունկ»-ը կովկասյան բուրժուազիայի համար տնտեսական ապահովության կովաններ էր որոնում Կովկասի ու Մերձավոր Արևելքի շուկաներում, վերապահելով հայ առևտրականներին այդ երկրների տնտեսական կապերը հաստատողի դերը:

Ամսագրի խմբագիր Մ. Աղաբեկյանը առաջ էր քաշում այն միտքը, թե հայ առևտրականները պետք է գործ դնեն իրենց դրամագլուխը ոչ թե Ռու-

26 Ղ. Աղայան, Երկիր, հատ. 3, Նրևան, 1940, էջ 189:

27 Պ. Շանշյան, Ուսումնական պարտույց, հատ. 2, Կ. Պոլիս, 1870, էջ 67 և հետո:

28 Ն. Գեղամյան, «Գործ», ամսագիր, Բաքու, 1917, էջ 70:

29 «Կոռունկ», 1861, № 7, էջ 566:

30 Պ. Շանշյան, Ուսումնական պարտույց, հատ. 2, էջ 123:

31 «Լուսա», 1898, դիրք Ա, էջ 18 և 40:

սաստանում, այլ Կովկասում և Հայաստանում: «Օտար մարդիկ,— գրում էր նա,— գալիս են հեռու երկրներից և տիրանում են մեր բնության բերքերին, սակավ առ սակավ դառնում են տանուտեր մեր տան մեջ, հեռացնելով յուրյանցից մեզ՝ իսկական տանուտերերիս, իսկ մենք կարծես թե շնորհակալության ժպիտով նայում ենք նոցա, գոհ ենք նոցանից, երևի էնգուր համար, որ մերը խլում են մեզանից...»: «Կոռունկ»-ի խմբագիրը առարկում է Ստ. Նազարյանցի այն մտքին, թե հայերն իրենց արտադրական կադրերի պատրաստումը պիտի հոգան Ռուսաստանում և որ դրա համար միջոցներ պիտի հայթայթի կադմակերպիչիք «Ընդհանուր հայկական ընկերություն»-ը: Աղաբեկյանը առարկում էր դրան: «Մենք,— գրում էր նա,— ավելի հարմարավոր և օգտակար ենք համարում այդպիսի մի ընդհանուր հայկական ընկերության փողերով առաջին տարին հաստատել մեր կողմերում, այսինքն՝ Թիֆլիսում կամ Հայաստանի քաղաքներից մեկի մեջ մի օրինավոր ուսումնարան, որ մեր երեխայքը ուսանին երկրագործություն, զանազան արվեստներ և վաճառականություն»: Նման ուսումնարանում, գրում է Աղաբեկյանը, պիտի սովորեն «կովկասյան և արարատյան հայերի զավակները»: Նա չէր առարկում, որ այդպիսի մի ուսումնարան էլ ստեղծվի Հարավային Ռուսաստանի հայերի համար: Աղաբեկյանը համամիտ էր նրանց, ովքեր տրտնջում էին, թե հանրակրթական ուսումնարանները «հացի տեր» չեն դարձնում իրենց զավակներին: Առաջարկում էր հայ դպրոցների ձեռքը տալ «գութանը, մանգաղը, թիակը, բահը, մուրճը, խարտոցը, սղոցը, կացինը, և մյուս գործիքը», «մոտեցնելով նոցա բնությանը և կենաց հանգամանքներին»: Կարծում էր, որ ստեղծվիչիք հայկական ընկերության մասնակիցներն են լինելու նաև հայ արհեստավորները, համբարները:

1865 թ. Կ. Պոլսի Ազգային ժողովին ուղղված իր տեղեկագրում նա քնննադատում էր հայ եկեղեցու վարչական իրավունքները սահմանափակող ցարական «Պոլոժենիե»-ն և կոչ անում «օրինական» ճանապարհով պաշտպանության տակ առնել նրա ինքնուրույնությունը: Հայոց կաթողիկոսության խաթարված իրավունքները պաշտպանելու համար նա առաջարկում էր Կ. Պոլսի Ազգային ժողովին՝ օգնության հասնել ցարիզմի կրնկի տակ տառապող ուսահայ ազգակիցներին³²: Աղաբեկյանի այս հայացքը պոլսահայերի Սահմանադրության ներշնչած ազգային ինքնախաբեկության արդյունք էր:

Աղաբեկյանը չէր հրաժարվում Թուրքիայի ներսում ազգային-քաղաքական բարեփոխությունների հեռանկարներից: Արևելահայ հրապարակախոսների մեջ առաջիններից մեկն էր նա, որ ոչ միայն անդրադարձավ արևմտահայ ազգային-ազատագրական շարժմանը, այլև դրական վերաբերմունք ցուցաբերեց դեպի նա: Գերազնահատելով Ազգային սահմանադրությունը, նա կարծում էր, թե հայ ժողովուրդը Թուրքիայում բարոյականի հետ ունի և ազգային-քաղաքական ազատություն, որը ծնվում է կամ ծնվելու վրա է թուրքահպատակ մյուս բոլոր ազգերի քաղաքական ազատամարտի հետ մեկտեղ³³:

32 Մ. Աղաբեկյան, Տեղեկագիր ամենայն հայոց կաթողիկոսության արդի վիճակի վրա, Կ. Պոլս, 1865, էջ 6:

33 Տե՛ս «Միլն Ավարայրի», 1866, հատ. Ա, էջ Դ և Ե:

Երբ 1860 թ. Մ. Խրիմյանը անցավ Կովկաս, Աղաբեկյանի «Կոունկ»-ը նրան հայտարարեց Վասպուրական աշխարհի «ազգային և բարոյական լուսավորության»³⁴ փողհար, Թիֆլիսում Խրիմյանը իր մի քարոզում խիստ էր արտահայտվել ցարի հասցեին: Թիֆլիսի վիճակավոր Սարգիս Զալալյանցի սաղրանքով՝ փոխարքայության դիվանը աճապարեց արևմտահայ անհանգիստ եկեղեցականին հեռացնել Կովկասից³⁵:

Զեյթունի ապստամբության օգտին հանգանակություն անելու նպատակով Կովկասում կազմակերպվեց հատուկ կոմիտե, որի նախաձեռնողների և աջակցողների շարքում հանդիպում ենք ազգային-պահպանողական գործիչներ Մ. Աղաբեկյանին, Հ. էնֆիաշյանին և Պ. Սիմեոնյանին, 1863 թ. իր ձեռքն առնելով «Մեղու Հայաստանի» թերթի խմբագրման գործը, Սիմեոնյանը փոխեց նրա ուղղությունը և ընդարձակ տեղեկանքներ տպագրեց լեհաստանի ապստամբության և Զեյթունի հերոսական ինքնապաշտպանության մասին:

Պ. Սիմեոնյանի գաղափարակցությունը Պ. Շանշյանի հոսանքին, պատահական չէր: Սրանք երկուսով սովորել էին Դորպատի համալսարանում և հեռացվել համալսարանից հակակառավարական ուղղության համար: Սրանց գաղափարամբձ էր նաև դորպատյան համալսարանի մի այլ ուսանող՝ Գ. Խատիսյանը³⁶:

Անդրադառնալով զեյթունցիների ապստամբությանը, Սիմեոնյանը ներանց կողմնորոշում էր ոչ թե դեպի ֆրանսիական կառավարությունը, այլ դեպի ֆրանսիական ժողովուրդը³⁷:

Ազգային պահպանողականների մեջ կային նաև գործիչներ, որոնք հայ ազգային շարժման ապավինը որոնում էին արևմտամետոպական պետությունների քաղաքական միջամտության մեջ: Այդ տեսակետից ուշագրավ է Շահ-Նազարյան Կարապետ վարդապետի դիրքորոշումը:

Աշխարհով մեկ սփռված ազգակիցների ապաքախտության պատճառը Շահ-Նազարյանը համարում էր հայ «իշխաններին», որոնք իրենց հպատակներին ժառանգություն թողեցին միայն «տգիտություն, ստրկություն, արտասուք և նախատինք»: Նա եկեղեցու բռնավորներին համարում էր «չարագոյն քան զօտարազգիս»³⁸:

Նա միայն եկեղեցին չէր համարում ազգի ինքնագործունեության ասպարեզը. «Արդ իբրև հայ կփափագիմ,— գրում էր նա,— որ ազգս ոչ միայն ազատ ըլլար, այլև իր հայրենիքին ինքնիշխան տիրեր, քաղաքական հրահանգներով ժաղկեր, աշխարհաշինություն փայլեր, զինվորական և ընտանեկան առաքինություններով նախանձելի ըլլար, մարդկության օգտակար անդամ և իր նախահորը (Հայկին—խմբ.) արժանավոր ժառանգ. վերջապես կբարեմաղթեմ, որ իր բազմաժամանակյա ստրկության զարդությունը ճանաչելով ինքն ալ ցանկանար, օր առաջ մարդկության նպատակին համեմատ ազատորեն ապրիլ...»³⁹:

34 «Կոունկ», 1860, էջ 595 և հետ.:

35 Դրականության և արվեստի թանգարան, Գաբր. Պատկանյանի հիշատակարան, թ. 740:

36 Նույն տեղում, Ներսես Աբելյանի արխիվ, գ. 26, թ. 11—12:

37 «Մեղու Հայաստանի», 1863, № 6, էջ 47, № 7, էջ 68:

38 Կ. Վ. Շահնազարյանց, Դաշնաց թղթո քննությունն ու հերքումը, Փարիզ, 1862, էջ 128:

39 Նույն տեղում, էջ 58:

Ազգային-պահպանողական մյուս գործիչների պես Շահնազարյանը ևս քննադատում էր ցարիզմի գաղութային քաղաքականությունը:

Իր հայացքներով Կ. Շահնազարյանին մոտ էր կանգնած Գաբրիել Պատկանյանը:

1830—1840-ական թթ. Պատկանյանը հանդես եկավ նոր նախաձեռնում որպես ցարիզմին հենարան ծառայող կղերա-աղայական տարրերի քննադատ: 1850-ական թթ. սկզբներին նա քահանայազրկվեց, ենթարկվեց կալանքի ու աքսորի:

1863—1864 թթ. իրավունք ստանալով վյատկայից փոխադրվել Պետերբուրգ, Գ. Պատկանյանը հանդիսանում էր իր որդու՝ բանաստեղծ Ռ. Պատկանյանի ջանքերով լույս տեսնող «Հյուսիս» շաբաթաթերթի գրեթե միակ հրատարակատու: Մասնաշաղկապ կղերա-աղայական հոսանքի քարոզած «ուր հաց, անդ կաց» աշխարհաքաղաքացիական սկզբունքի դեմ, նա օտարություն մեջ դեգերող հայ առևտրականներին հորդորում էր հայրենիք վերադառնալ և իրենց բարեկեցության հիմք դարձնել հայրենի հողը⁴⁰:

Հայր պահում է յուր տունը, յուր լեզուն, յուր ազգությունը, յուր նախնայաց անունը, ասում է Գ. Պատկանյանը, «բայց համեմատելով այժմյան ազգերուն, հայր չի կարող ասվել ազգ»: «Ազգ դառնալու համար, — ասում է նա, — նրանք պետք է ունենան հավաքականություն և ընդհանուր նպատակ»⁴¹, Համազգային նպատակի շուրջը միավորվելու համար հայերը պետք է համախմբվեն հայրենի հողի վրա: «Աչքի առաջ ունենալով Եվրոպայի ազգերի և մասնավորապես Ռուսաստանի հովանավորությունը՝ կարելի է հուսալ, որ օսմանցիներն ու պարսիկները վերջ տան իրենց հետապնդումներին և հայերը գտնեն իրենց համար համախմբության կենտրոն և ազգության մեջ ընդհանուր նպատակ, ազգ դառնան և ազատություն վայելեն»⁴²: Նման հույսեր էր ներշնչում Պատկանյանին, մասնավորապես, 1860 թ. հռչակված Ազգային սահմանադրությունը:

Հայրենադարձության և ազգային համախմբման հեռանկարների հետ Պատկանյանը միավորում էր նոր խնդիրներ: Հողագործ հայերը չեն ազատագրվի աղքատության ճիրաններից, եթե անփոփոխ մնա հողագործության պայմանական եղանակը: Առանց հողամշակման նոր եղանակների, ազգը չի կարող հաղթահարել բնաջնջման վտանգը⁴³: Եթե հայերը կամենում են դիմանալ եվրոպական մրցությանը, պիտի յուրացնեն մեքենագործության արհեստը: Արհեստագործության մեջ եվրոպացիները հետևում են աշխատանքի բաժանման սկզբունքին, մինչդեռ հայերը շարունակում են կառչել արտադրության մենագործ եղանակից: Իր ընթացքը պետք է փոխի նաև վաճառականությունը: Առանց հաշվապահության, վաճառագիտություն կամ «ապրանքագիտություն» չկա: Հայ վաճառականները առանց դրա չեն կարող ծավալել իրենց առևտուրը, «Եվրոպայի միլիոններին բաժանորդ լինել» և դա-

40 Գ. Պատկանյան, Ուսումնասիր եմ հայք, Մատենադարան, Պատկանյանի արխիվ, Թղթ. № 37, վավ. № 34, էջ 35:

41 «Հյուսիս», 1863—64, էջ 177 և հետ:

42 Նույն տեղում, էջ 178:

43 Նույն տեղում, էջ 187:

տասարտված պիտի լինեն միայն սպասավորել եվրոպական վաճառականներին⁴⁴։ Պատկանյանը մատնանշում է վաճառականական ընկերություններ և վաճառատներ կազմակերպելու անհրաժեշտությունը. առանց դրանց նրանք չեն դիմանա «եվրոպացոց մեծ մեքենաշինությունը»⁴⁵։

Հայաստանի տնտեսական զարգացման հեռանկարները Պատկանյանը սերտորեն առնչում էր ազգային լուսավորության հետ։

Գաբրիել Պատկանյանը հաճախ էր ոգեշնչվում ազգային անցյալի հերոսական գրվազներով։ Նա 1860-ական թվականներին ժամանակակից երիտասարդության մասին իր մի անտիպ հոդվածում գրում էր.

«Ո՞ր թմբալ հոգին չպիտի հասկանա, թե արդի պատանիք պատրաստ են այսօր յուրանց օրն և արևն ողջակեզ բերել ի սուրբ սեղան ազգին և յուրյանց արյան հետին շիթն կաթեցուցանել իբրև կայլակ մի ձիթո ի կանթեղ հայրենասիրության՝ հօգուտ տառապյալ ազգին...»⁴⁶։

Այնուամենայնիվ Շահնազարյանի պես Պատկանյանը ևս հայերի ազատագրման հեռանկարները չէր շաղկապում մարտական սխրանքների ու զոհաբերությունների հետ։ Նա ևս փրկություն էր ակնկալում միայն եվրոպական պետություններից։

Այս ամենից հետո զարմանալի չէ, որ հերոս լեռնցիների ազատության գրավականը նա ևս տեսնում էր միայն Նապոլեոն III-ի միջամտության մեջ⁴⁷։ Իբրև խաղաղ վերանորոգումների և եվրոպական դիվանագիտության ջատագույն, Պատկանյանը ևս կատաղի հակառակորդ էր հեղափոխական ցրնցումների։ 1862 կամ 1863 թթ. նա գրեց անտիպ մնացած իր «Փայտե ձիու վրա նստած հառաջադիմություն» պամֆլետը, ուր իր սրտի ամբողջ մաղձը թափում էր պրոգրեսի առաջին «չարագրգիռ քարոզիչների» գլխին՝ արձագանքելով լոնդոնի վտարանդիների և նրանց հայ կուսակիցների դեմ ուսուսակցիոն մամուլի էջերից տեղացող լուտանքներին։

Վաթսուհական թվականների կեսերին, Ռուսաստանում արդեն գլուխ բարձրացրած ռեակցիայի պայմաններում, Պատկանյանը փոխում է իր դիրքորոշումը։ Նա երես է դարձնում արևմտահայ ազատագրական շարժումից և, Շահնազարյանի օրինակով, փրկության հույսեր կապում արևմտաեվրոպական պետությունների դիվանագիտական խաղերի հետ։

Թե որքան նեղ էր ազգային-պահպանողականների ակնկալած ազգային ռեֆորմների շառավիղը, կարելի է հետևցնել Մ. Աղաբեկյանի այն ազդարարությունից, թե ազգը կաթողիկոսական խնդրից բացի ուրիշ ոչինչ չունի բարեկարգելու։

Ժողովրդական, դեմոկրատական զանգվածները նրանց պատկերապես էին որպես պատմության կրավորական, անշարժ ու լճացած գործոն։

Հիրավի, ազգային-պահպանողականների մոտ ժողովուրդը որպես կույր տարերք իր կնիքն է դնում նույնիսկ պատմության դեկավար գործիչների

⁴⁴ «Հյուսիս», 1863—64, էջ 226։

⁴⁵ Նույն տեղում, էջ 226 և հետ.։

⁴⁶ Գրականության և արվեստի թանգարան, Գաբրիել Պատկանյանի արխիվ, Թղթ. 129բ, վավ. 67։

⁴⁷ Մատենադարան, Պատկանյանի արխիվ, Թղթ. № 137, վավ. № 67։

վրա, նրանց հայեցակետով պատմական գործիչները անզոր են, եթե արձատ-
նելու շունեն ժողովրդի անցյալի մեջ: Եվ այս չէ՞ միթե պատճառը, որ շնայած
«ազգի» և «ժողովրդի» մասին իրենց արած հաճախակի հուշարկումներին,
նրանց հրկերը քիչ բան են տալիս ժողովրդի կարիքներն ու նպատակամղում-
ները հասկանալու և նրա կյանքի օրինաչափությունները ըմբռնելու
համար: Յատալիստներն ապավինելով անցյալի պատմական տարերքին,
ազգային-պահպանողականները սովերի տակ էին թողնում ոչ միայն անհատ
գործիչների ստեղծարար նախաձեռնությունը, այլև պատմությանն ընթացք
տվող ժողովրդական զանգվածների ներգործոն դերը՝ ազգի փրկությունը ըս-
պասելով դրսից կամ վերուստ տրվելիք բարենորոգումներին:

3. ԼԻԲԵՐԱԼ-ԲՈՒՐժՈՒԱԿԱՆ ՀՈՍԱՆՔ

Լիբերալ-բուրժուական հոսանքը արձագանքում էր բուրժուական այն
հասարակախավերին, որոնց բարեկեցությունը կախված էր արդյունաբերա-
կան կապիտալի հետ կապված ուսանաչայ գաղթավայրերից, որոնք XIX դարի
50—60-ական թվականներին դարձան հենց այդ հոսանքի գործունեության
հանգրվանները: Այդտեղից էին ստանում նրանք և նյութական աջակցություն,
և գաղափարական գործող մղումներ: Պետերբուրգն ու Մոսկվան, Ն. Նախիչե-
վանը, Ղրիմն ու Աստրախանը, Ղզլարն ու Մոզդոկը շատ ավելի անմիջակա-
նորեն էին կապված XIX դարի 50—60-ական թվականների արևելահայ լի-
բերալների լուսավորական գործունեության հետ, քան Երևանն ու Ալեքսանդ-
րապոլը, Մեծ Ղարաքիլիսան ու Նոր Բայազետը: Հատկանշական է, որ «Հյու-
սիսափայլ»-ը ավելի շատ բաժանորդներ ուներ Ռուսաստանի հայ գաղթավայ-
րերում, քան կովկասյան տրանզիտի հետ կապված հայ առևտրականների այն-
պիսի հանգրվաններում, ինչպես Թիֆլիսն ու Շամախին, Ագուլիսն ու Շուշին:
XIX դարի կեսերին Ռուսաստանի հաղորդակցության ճանապարհների, ապրան-
քային տնտեսության և կապիտալիստական հարաբերությունների զարգացմանը
զուգընթաց ամրանում էին Ռուսաստանի հայաբնակ ու ցրիվ գաղութների փո-
խադարձ կապերը և աշխուժանում հայկական համայնքների ազգային-հասա-
րակական կյանքը: Եթե դարասկզբին Ռուսաստանի հայաբնակ գաղութներում
հարստություն էին կուտակում և ազգային կյանքում գործոն դեր կատարում
հայ այն տարրերը, որոնք լայնորեն օգտագործում էին ցարիզմի կողմից իրենց
շնորհված արտոնությունները, ապա դարամիջին այդ վայրերում ավե-
լի ազդեցիկ էին դառնում այն տարրերը, որոնց նյութական կուտակումները
կապված էին գլխավորապես արդյունաբերական կապիտալի տնտեսական ու
տեխնիկական նվաճումների հետ: Մանր արտադրության վրա հիմնված ա-
ռևտրա-վաշխառուական հին կենցաղը տեղի էր տալիս նոր, բուրժուական
հարաբերություններին: Սկսվում է երիտասարդության ուժեղ հոսք դեպի Ռու-
սաստանի կրթական օջախները, մեծանում են ազգային գրականության ու
դպրոցի, տպագրության ու մամուլի պահանջները: Անհրաժեշտություն էր
դառնում գրական նոր լեզվի մշակումը: Երիտասարդության մեջ հասունա-
նում էր բուրժուական-դեմոկրատական լուսավորչությանը բնորոշ ձգտումը